

Original Article

A Comparative Study on the Essence of the “Right” in the Islamic Jurisprudence, Private Law and Public Law

Mohammadreza Vijeh¹

Highlights

- In Islamic jurisprudence, the concept of “right” is predominantly understood in connection with ownership and within the framework of real rights, which leads to its analysis as a legal status related to property rather than primarily to the personality of the right-holder.
- In private law, a “right” is conceptualized mainly as an institutional legal advantage arising from a specific legal status, functioning as a structural mechanism for regulating legal relationships rather than as a purely personal entitlement.
- In public law, the concept of “right” moves away from an ownership-centered model and becomes connected with the dignity, status, and fundamental capacities of the human being, such that a right is understood primarily in relation to the position of the person and the requirements of human dignity.

ABSTRACT

Introduction

The concept of “right” is one of the most foundational yet contested notions in legal and jurisprudential thought. Although the term is widely used across Islamic jurisprudence, private law, and public law, its meaning is not uniform in these different discourses. In Islamic jurisprudence, a right is often understood as a kind of entitlement, an acquired privilege, or an abstract legal power relating a person to a specific object, act, or legal position. In positive law, by contrast, the concept of right is more closely tied to the legal capacity and standing of the right-holder, rather than merely to the nature of the entitlement itself. This divergence has significant theoretical consequences for the structure of legal reasoning, the relation between rights and duties, and the distinction between claimable and non-claimable interests. The present study aims to compare the essence of the “right” in Islamic jurisprudence, private law, and public law, and to clarify whether these traditions use the term in the same conceptual sense or within fundamentally different paradigms. It also seeks to show how this conceptual distinction affects the classification of rights, especially the distinction between real rights and personal rights, and how it shapes modern legal thinking about entitlement, obligation, and enforcement.

Methods

This study follows a descriptive-analytical and comparative method based on library research. The analysis begins with a conceptual examination of the term “right” in juristic and legal texts, followed by a

How to Cite: Vijeh, Mohammadreza, "A Comparative Study on the Essence of the “Right” in the Islamic Jurisprudence, Private Law and Public Law", Legal Research, Vol. 29, No. 114, 2026, pp: 105-126.

DOI: <https://doi.org/10.48308/jlr.2025.232531.2552>

Received: 27/08/2023-Accepted: 06/01/2025

1. Associate Professor, Faculty of Law & Political Sciences, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran
Corresponding Author Email: mrezavijeh@atu.ac.ir

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

comparison of its usage in Islamic jurisprudence, private law, and public law. The research focuses on the conceptual layers of the term, because much of the ambiguity surrounding rights stems from the confusion between lexical meaning, juristic meaning, and technical legal meaning. The study then examines the relationship between right and closely related notions such as entitlement, authority, ownership, obligation, duty, and enforceability. Special attention is paid to the distinction between real rights and personal rights, since this distinction is central to modern legal thought and strongly influences the way the right-holder is positioned within the legal system. The methodological assumption of the study is that differences in philosophical foundations and legal functions produce genuine differences in the meaning of right, and that such differences cannot be reduced to a merely linguistic variation.

Results and Discussions

The findings show that, although Islamic jurisprudence and positive law use the same term “right,” they do not assign it the same conceptual content or legal function. In Islamic jurisprudence, a right is generally associated with a kind of entitlement or juridical power that connects a person to a specific object, act, or legal condition. In this framework, the essence of the right lies in the relation between the holder and the object of the right, and it is often understood through the lens of legal privilege or abstract control. The concept is therefore not primarily centered on the personality of the holder, but on the legal relation itself. In positive law, however, especially under the influence of modern legal theory, the right is mainly understood as a subjective right. Here the focus shifts from the object of the right to the legal standing of the right-holder, who is recognized as having the power to claim, enforce, and exercise the right against others or against public authority. This means that the right functions not merely as a normative relation, but as a legal position securing the subject’s ability to act within the legal order. Another important finding concerns the distinction between real rights and personal rights. Real rights establish a direct legal relationship between a person and a thing and are enforceable against all third parties. Personal rights, by contrast, arise from a legal bond between specific persons and are usually connected with obligations, debts, or contractual duties. This distinction is crucial for private law, but it also informs public law, where rights such as civil rights and fundamental rights are best understood through the legal position of the individual vis-a-vis state power. In this sense, public law rights are less about the object of entitlement and more about the subject’s capacity to demand legal recognition or protection from public authority. The study also shows that the dominance of the notion of subjective right in positive law has shifted attention from the right itself to the right-holder. This shift has altered the way law conceptualizes the relation between rights and duties. In Islamic jurisprudence, rights are more closely tied to normative privileges or juridical powers, and their analysis often remains connected to duty, liability, waiver, and transferability. In positive law, however, rights are discussed primarily in terms of enforceability, standing, and the legal protection of the subject. As a result, the same word “right” is embedded in different conceptual networks and generates different practical consequences depending on the legal system in which it is used.

Conclusion

The comparative analysis demonstrates that the “right” is a homonymous but not a conceptually identical term in Islamic jurisprudence, private law, and public law. Differences in philosophical assumptions and legal structures have led to different understandings of the right: in Islamic jurisprudence, it is closer to a legal privilege or abstract entitlement; in positive law, it is more closely associated with subjective legal power and the status of the right-holder. This is not a merely terminological difference; it has important implications for legal theory, the relation between rights and duties, and the practical operation of legal enforcement. Therefore, any use of the term “right” in scholarly analysis or legal drafting should first clarify the conceptual framework in which it is employed and the theoretical consequences that follow from it. The study concludes that a precise understanding of the essence of right is only possible through careful comparison between the Islamic juristic tradition and modern legal systems, and by avoiding the assumption that the same term necessarily denotes the same concept across these traditions.

Keywords: Right, Positive Law, Islamic Jurisprudence, Personal Right, Privilege.

تطبیق ماهیت «حق» در فقه اسلامی، حقوق خصوصی و حقوق عمومی

محمد رضا ویژه^۱

نکات برجسته

- در فقه اسلامی، مفهوم «حق» غالباً در پیوند با مالکیت و در چارچوب حقوق عینی فهم می‌شود و همین امر سبب می‌گردد حق بیشتر به مثابه وضعیتی اعتباری و مرتبط با شیء یا مال تحلیل شود تا امری مبتنی بر شخصیت دارنده حق.
- در حقوق خصوصی، «حق» بیش از آنکه بر شخص تکیه داشته باشد، به عنوان امتیازی ناشی از یک وضعیت حقوقی و در قالب ساختاری-نهادی تبیین می‌شود و بدین ترتیب واجد کارکردی تنظیم‌گر در روابط حقوقی می‌گردد.
- در حقوق عمومی، مفهوم «حق» از الگوی مالکیت‌محور فاصله گرفته و با شأن، منزلت و توانایی‌های بنیادین انسان پیوند می‌خورد، به گونه‌ای که حق بیش از هر چیز به موقعیت شخص و اقتضائات کرامت انسانی وابسته می‌شود.

چکیده

هنگامی که در مورد «حق» سخن گفته می‌شود، آیا این مفهوم در گفتمان حقوق موضوعه همان معنا را دارد که در گفتمان فقه اسلامی سخن می‌گوییم؟ آیا پارامترهای «حق» در دو گفتمان یکسان است؟ تفاوت گفتمانی «ماهیت حق» در حقوق موضوعه و فقه اسلامی چه آثاری به دنبال خواهد داشت؟ در فقه اسلامی، «حق» بیشتر به عنوان «امتیاز» مطرح می‌شود؛ امتیازی که ناشی از وضعیت حقوقی است و از این رو بیشتر صبغه‌ای نهادی می‌یابد. در مقابل، در حقوق موضوعه چنین نیست و حق بیشتر به صاحب حق و توانایی‌های او مربوط می‌شود. این مفهوم جدید از «حق» آثار و توالی به دنبال دارد. در این مقوله، اهمیت روزافزون «حق شخصی» کاملاً بر مفهوم «حق» در حقوق موضوعه سیطره یافته است. اثر مهم این مفهوم اهمیت یافتن صاحب حق به جای موضوع حق است و همین امر موجب تمایز پارادایم «حق» در گفتمان حقوق موضوعه با پارادایم مشابه در گفتمان فقه اسلامی می‌شود. تفاوت پارادایمی و گفتمانی فوق آثار دیگری نیز بر جای می‌گذارند که نمود بارز آنها در قابلیت مطالبه و رابطه با تکلیف است.

کلید واژگان: حق، حقوق موضوعه، فقه اسلامی، حق شخصی، امتیاز.

استناد به این مقاله: ویژه، محمد رضا، «تطبیق ماهیت «حق» در فقه اسلامی، حقوق خصوصی و حقوق عمومی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره ۲۹، شماره ۱۱۴، تیر ۱۴۰۵، صص: ۱۰۵-۱۲۶.

DOI: <https://doi.org/10.48308/jlr.2025.232531.2552>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷

۱. دانشیار، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

ایمیل نویسنده مسئول: mrezavijeh@atu.ac.ir

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

هنگامی که در مورد «حق» سخن گفته می‌شود، باید توجه داشت که آیا این مفهوم در گفتمان حقوق عمومی و حقوق بشر همان معنا را دارد که در گفتمان حقوق خصوصی و اسلامی سخن می‌گوییم؟ فراتر از آن، آیا پارامترهای «حق» در گفتمان حقوق عمومی با گفتمان حقوق خصوصی یکسان است؟ و در نهایت، تفاوت گفتمانی «ماهیت حق» در حقوق عمومی و خصوصی چه آثاری به دنبال خواهد داشت؟

پارامترهای بسیاری برای ماهیت «حق» در حقوق عمومی وجود دارد که برای مقایسه با فقه اسلامی و حقوق خصوصی ابتدا باید آنها را بازشناخت. بی‌گمان، تمایز ماهیت حق در حقوق عمومی با فقه اسلامی و حقوق خصوصی تأثیری ژرف بر ماهیت حق در این دو گفتمان می‌گذارد. یکی از این پارامترها که به تفاوت عمیق گفتمان حق در حقوق عمومی و حقوق خصوصی می‌انجامد، نوع رابطه حق با صاحب حق یا ذوی‌الحق است. بی‌تردید، یکی از ملزومات فلسفه حقوق مدرن، به تبعیت از جریان کلی فلسفه مدرن، اهمیت یافتن سوژه^۱ در روابط حقوقی است. در این مقوله برخی از حق‌ها به عنوان حق‌های شخصی^۲ حق‌هایی‌اند که به گونه‌ای منطقی به سوژه ارتباط می‌یابند.^۳ تفکیک حقوق عینی^۴ و شخصی نیز از همین روی اهمیت می‌یابد. در این تفکیک، حقوق عینی از قواعد حقوقی تشکیل می‌شوند که سوژه به آنها دسترسی دارد.^۵ بنابراین، پیدایش مفهوم حقوق شخصی مرحله‌ای تعیین‌کننده در حقوق مدرن به شمار می‌رود. در مقابل، در حقوق خصوصی بیشتر شاهد حق‌های عینی هستیم تا حق‌های شخصی و همین امر، از اساس، مسیر حقوق عمومی و حقوق بشر را از حقوق خصوصی را جدا می‌کند.

مدعای ما این است که برای درک کامل «حق» به عنوان مفهوم اساسی فقه اسلامی، حقوق خصوصی و حقوق عمومی ابتدا باید ماهیت «حق» در دو دیدگاه به دقت کاویده شود. با توجه به شاخص‌ها و فرایند تاریخی شکل‌گیری مفهوم «حق» و جنبه‌های گوناگون آن در حقوق عمومی و مقایسه با فقه اسلامی و حقوق خصوصی درمی‌یابیم که مقایسه این دو مفهوم ما را به تمایزی فراتر می‌رساند. در چارچوب تحلیلی مقوله مورد نظر، ابتدا باید مفهوم «حق» در حقوق عمومی و فقه اسلامی و به تبع آن، حقوق خصوصی را بازشناخت (۱) و سپس به آثار این تمایز مفهومی در دو عرصه مورد نظر پرداخت که آثاری بس گسترده‌اند (۲).

۱. تحلیل تفاوت مفهوم «حق» در حقوق عمومی و حقوق خصوصی

۱.۱. مفهوم «حق» در فقه اسلامی و حقوق خصوصی

از آنجاکه حقوق خصوصی در کشور ما، به ویژه حقوق مدنی، ریشه در فقه اسلامی دارد، اگر نگوییم بین مفهوم «حق» در حقوق خصوصی و فقه اسلامی نوعی این‌همانی برقرار است، حداقل به بازشناسی آن در حقوق خصوصی یاری فراوان می‌رساند. از این روی، در این بخش ابتدا به تبیین ساختار و ماهیت حق در حقوق اسلامی می‌پردازیم (۱.۱.۱) و سپس

^۱ Sujet

^۲ Droits subjectifs

^۳ Renaud, Alain. "Etat De Droit et Sujet De Droit", *Cahiers De Philosophie Politique et Juridique*, No. 24, 1993, P 56.

^۴ Droit Objectif

^۵ Gutmann, Daniel. "Droit Subjectif", Dans: Alland, Denis. *Dictionnaire De La Culture Juridique*, Paris: Lamy/P.U.F., 2003, P 530.

همین امر را در حقوق خصوصی در پیوند با فقه اسلامی مورد بررسی قرار می‌دهیم (۱.۱.۲).

۱.۱.۱. «حق» در فقه اسلامی

برای تبیین مفهوم و مبنای «حق» در فقه اسلامی، به‌ویژه فقه شیعه، در وهله نخست باید به این نکته توجه نمود که در اسلام «حق» ماهیتی الهی- انسانی دارد و بنابراین همواره با مسئولیت دارنده حق در برابر خداوند همراه است.^۱ مسئله نخست این است که مراد ما از «حق» در فقه اسلامی چیست؟ (۱.۱.۱.۱) و مسئله دوم نیز این خواهد بود که حق را از مفاهیم مشابه آن تمیز دهیم (۱.۱.۱.۲).

۱.۱.۱.۱. رویکردهای فقهی به «حق»

فقه‌ها برای حق ویژگی‌هایی برشمرده‌اند: نخستین ویژگی قابلیت اسقاط است.^۲ اسقاط از این منظر مورد توجه قرار گرفته است که عملی ارادی است و اسقاط حق فقط به اراده دارنده آن صورت می‌گیرد. در واقع، اسقاط عملی جداگانه از انشای حق است و حتی «در تعهد به نفع ثالث نیز ایجاد حق برای ثالث ملازمه‌ای با اختیار اسقاط حق به وجود آمده برای ثالث ندارد».^۳ دومین ویژگی که از مالکیت وام گرفته شده قابلیت نقل به دیگری به‌صورت ارادی است و سرانجام ویژگی آخر، قابلیت انتقال قهری از دیگری به وسیله اسبابی مانند ارث است.^۴

گروهی از فقه‌ها حق را در معنای سلطنت به کار برده‌اند.^۵ در این معنا، نوعی سلطنت برای ذی‌حق در نظر گرفته می‌شود. بدیهی است که این سلطنت یا سلطه ضعیف باید توسط شرع یا قانون‌گذار تنفیذ شده باشد. «سید یزدی پس از جداسازی حق از حکم این نتیجه را به دست می‌دهد که اگر قانون‌گذار مالکیت شخص را بر چیزی و سلطنت وی را بر شیء اعتبار کند این اعتبار حق خواهد بود و اگر اعتبار شارع صرف عدم منع از انجام کار یا ترتیب اثر بر فعل یا ترک فعلی باشد به‌گونه‌ای که شخص مورد و محل آن حکم تلقی گردد، این اعتبار حکم محسوب می‌شود».^۶ البته، در این مقوله باید بین سلطنتی که از ارکان حق است (سلطنت اعتباری) و سلطنت به‌عنوان یکی از آثار حق (سلطنت تکلیفی) تمایز قائل شد.^۷ بنابراین، حق نمی‌تواند با سلطنت تکلیفی که اثر آن است تعریف شود.

برخی از فقه‌ها مانند آیت‌الله حکیم نیز حق را مترادف ملک تلقی نموده‌اند. در این معنا مالکیت دین، منفعت و انتفاع وجود دارد. برای مثال، صاحب جواهر هیچ‌گونه اشاره‌ای به تفاوت میان «حق» و «ملک» نمی‌کند. حتی، برخی حق را مرتبه ضعیفی از مالکیت (نوعی سلطنت ضعیفه) می‌دانند.^۸ برای مثال، محقق نایینی برای سلطنت سه مرتبه قائل شده که

^۱. Ben Achour, Yadh, "Islam et Droits De L'Homme: Le Conflit Des Interprétations", Dans: Luchaire, François. *Un Républicain Au Service De La République*, Paris: Sorbonne, 2005, P 66.

^۲. گرجی، ابوالقاسم، «مشروعیت حق و حکم آن با تأکید بر حق معنوی»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، دوره ۲۹، شماره ۰، ۱۳۷۲، صص ۱۳۲-۱۲۱، ص ۱۲۴.

^۳. مولوی قلاچی، محمد، «اسقاط حقی که هنوز ایجاد نشده است»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، شماره ۴۷، ۱۳۷۹، ص ۹۳.

^۴. صفری، نعمت‌الله، «رساله حق و حکم و شرح حال شیخ محمد هادی تهرانی»، *فصلنامه نامه مفید*، شماره ۴، ۱۳۷۴، ص ۵۱.

^۵. مرعشی، سید محمد حسن، «حق و اقسام آن از دیدگاه‌های مختلف فقهی و مکاتب حقوقی»، *مجله حقوقی دادگستری*، دوره ۵۸، شماره ۱۰، ۱۳۷۳، ص ۲۰.

^۶. قربان‌نیا، ناصر، *حقوق بشر و حقوق بشر دوستانه*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۳۱.

^۷. همان، ص ۴۳.

^۸. همان، ص ۲۳؛ کاتوزیان، ناصر، *فلسفه حقوق*، جلد ۳، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۷، ص ۴۲۳.

ضعیف‌ترین آنها حق نامیده می‌شود.^۱ در نظر مرحوم نایینی، قوام «حق» در این معنا به صاحب حق و من علیه الحق است. به عبارت دیگر، «حق، سلطنت ضعیف بر مال است که سلطنت بر منفعت از آن قوی‌تر و سلطنت بر عین، از هر دو قوی‌تر است».^۲ این معنا نیز برای حق جامع نیست، زیرا در وهله نخست «حق» نوعی ملک نیست، بلکه اعتباری در کنار ملکیت است.^۳ در نتیجه حق‌هایی مانند حضانت و ولایت را که حق جدای از ملک وجود دارد، دربر نمی‌گیرد. در عین حال، حق‌های وابسته به ملک مانند حق تحجیر نیز وجود دارد که با مالکیت یکسان نیست. اشکال دیگر آن است که ملک دارای شدت و ضعف نیست؛ زیرا ملکیت یک امر اعتباری بسیط است.^۴

در واقع، گذری بر فقه اسلامی نشان می‌دهد که تعریف «حق» نیز از «مالکیت» نشئت گرفته است و ارکان اصلی آنها مشابه‌اند. فقها همواره «حق» را ذیل عین و منفعت و پیرو نهاد «مالکیت» تعریف کرده و هویت مستقل حقوقی برای آن در نظر نگرفته‌اند. چنان‌که خواهیم دید، این ریشه نظری بر دیدگاه‌های گوناگون در مورد مبنای «حق» تأثیر نهاده است. اما تمامی فقها مالکیت و حق را یکسان در نظر نمی‌گیرند و برخی بین حق و ملک تفاوت قائل شده‌اند. در فقه شیعه، حق توانایی خاصی است که گاهی به عین، گاهی به عقد و گاهی به شخص تعلق می‌گیرد، ولی در فقه اهل سنت «حق» تعریف نشده است.^۵ در این صورت فرق میان ملک و حق بسیار روشن است. حق اعتباری است که همیشه به عملی که به عین یا به شخص و یا عقد اختصاص دارد، متعلق است، ولی ملک احاطه و سلطنتی است که حقیقتاً به خود عین یا منفعت و یا عمل تعلق می‌گیرد.^۶ در عین حال، فقها بین حق و اجازه نیز تمیز قائل شده‌اند و حتی در گامی فراتر مرحله‌ای بین اجازه و حق را نیز در نظر گرفته‌اند که فراتر از اجازه و فروتر از حق است. برای مثال، نفقه اقارب تکلیف فرزندان است، اما این تکلیف برای والدین نه حق ذمی، بلکه فقط جواز مطالبه ایجاد می‌کند؛ به طوری که این جواز در قالب حکم قابل تحلیل است و در نتیجه قابل اسقاط نیست.^۷

گروهی نیز مانند نایینی در ارشاد الطالب «حق» را «امتیاز» تلقی نموده‌اند. این امتیاز در حقوقی مانند حق قصاص و حق رجوع یا حق حضانت نمود یافته است.^۸ بدین ترتیب حق با نوعی اولویت یکسان انگاشته شده است، در حالی که مبنای اولویت قانون یا شرع است و هر اولویتی نمی‌توان حق قلمداد شود. در نتیجه، این تعریف نمی‌تواند جامع و مانع باشد. در عین حال، این دیدگاه به خوبی نشان می‌دهد که در فقه شیعه نوعی اختلاط بین دو مفهوم «حق» و «امتیاز» وجود دارد.

دیدگاهی نیز وجود دارد که براساس آن، برای حق «نوعی ماهیت اعتباری عقلی یا شرعی قائل است که اعتبار آن غیر از اعتبار ملکیت است»^۹ و سلطنت به عنوان مرتبه دانی سلطه از آثار حق شمرده است و در نتیجه رابطه حق و ملکیت بسیار

۱. موسویان، سید ابوالفضل، **ماهیت حق**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، عروج، ۱۳۸۲، ص ۴۰.

۲. حکمت‌نیا، محمود، **مبانی مالکیت فکری**، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۷، ص ۱۲۵.

۳. همان، ص ۱۲۶.

۴. همان.

۵. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، **حقوق اموال**، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰، ص ۴.

۶. گرجی، ابوالقاسم، «مالیکت در اسلام»، در: گرجی، ابوالقاسم، مقالات حقوقی، جلد ۲، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹، ص ۳۱۲.

۷. محقق داماد، سید مصطفی، «مفاد شرط فعل مالی ضمن عقد در حقوق اسلامی»، **فصلنامه تحقیقات حقوقی**؛ **یادنامه شادروان دکتر سید مهدی**

شهیدی، ۱۳۸۴، ص ۸۶.

۸. موسویان، پیشین، ص ۶۰.

۹. قنوتی، جلیل، سید حسن وحدتی شبیری و ابراهیم عبدی‌پور، زیر نظر سید مصطفی محقق داماد، **حقوق قراردادها در فقه امامیه**، جلد ۱، تهران: سمت، ۱۳۷۹، ص ۴۳.

تضعیف شده است.^۱ نخستین بار شیخ انصاری مالکیت را به عنوان رابطه اعتباری تلقی نمود و قلمروی فقه را بر مفهوم اعتبار گشود. به نظر شیخ، «مالکیت رابطه‌ای اعتباری است که بین شخص با شیء برقرار می‌شود».^۲ البته، لازم به یادآوری است که شیخ انصاری این رابطه را فقط از یک سو و آن هم مورد مالکیت اعتباری می‌داند و آن هم بدین دلیل که حقوق مالی را نیز به جای مال قابل تملک می‌داند.^۳ البته، اشکالی نیز در اینجا قابل تصور است و آن اینکه در این آموزه حق بالذات اعتباری نیست، بلکه اعتبار خود را از عقلا و شارع در قالب حکم وضعی می‌گیرد. بنابراین، در این دیدگاه نیز به نوعی شاهد اختلاط دو مفهوم حق و حکم وضعی خواهیم بود.

سرانجام در فقه شیعه، دیدگاهی وجود دارد که علاوه بر اعتباری بودن حق را به عنوان نوعی امتیاز اعتباری قلمداد می‌کند. در واقع، این دیدگاه تلفیقی از دو دیدگاه پیشین به شمار می‌رود.^۴ علامه طباطبایی در بحث ادراکات اعتباری بیشتر به این رابطه اعتباری مورد توجه مرحوم محمد حسین غروی اصفهانی پرداخته است. به نظر علامه، «عقل و ادراکات عقلانی به تدریج تکوین می‌یابد و از ابتدا ساختار پرداخته و کاملی ندارد. به علاوه، اصول عقلانی تابع اصل انطباق با محیط است که از آن دو نتیجه می‌توان گرفت: نخست اینکه عقل و اصول عقلانی در همه اشخاص یکسان و مانند هم نیست؛ دوم اینکه عقل و اصول عقلانی با تغییر اوضاع و شرایط و احتیاجات تغییر می‌کند».^۵ از این بحث چنین می‌توان نتیجه گرفت که اگر رابطه حق و ذی‌حق را اعتباری قلمداد کنیم، شرایط حق و استفاده از آن منوط به شرایط و اوضاع و احوال اقتصادی و اجتماعی است و حق‌های ثابتی نیز نداریم.

بسیاری از فقیهان تعریف عام‌تری را برای «حق» در نظر گرفته‌اند: «حق توانایی خاصی است که کسی نسبت به چیزی یا شخصی یا عقدی دارد که به مقتضای آن توانایی می‌تواند در آن چیز یا شخص یا غیره تصرفی کند یا بهره‌ای گیرد».^۶ گذشته از اشکال این تعریف در مورد توانایی تصرف در شخص، این فقیهان خود معترفند که «حق» در این معنا «با برخی از احکام تکلیفیه جامع مشترکی دارد ... لذا در مقام فرق این دو برآمده‌اند که در مورد عمل مباح مکلف می‌تواند عمل را انجام بدهد یا ندهد، ولی نمی‌تواند این توانایی خود بر عمل را که اباحه نامیده می‌شود از بین ببرد، تنها شارع مقدس است که می‌تواند این توانایی (اباحه) را از بین ببرد؛ اما در مورد حق چنین نیست، چنان‌که صاحب حق خیار می‌تواند عقد را فسخ کند یا نکند، می‌تواند توانایی فسخ (حق خیار) را هم از بین ببرد بی‌آنکه آن را اسقاط کند».^۷

جهت‌گیری کلی فقه اسلامی در مورد ماهیت «حق» بر تلقی این دانش از مسائل مستحدثه مانند حقوق مالکیت فکری نیز تأثیر می‌گذارد. برخی از فقیهان اصل حق بودن حق‌های مالکیت فکری و بالتبع قابل نقل و انتقال و یا مال بودن آن را نپذیرفته‌اند. برخی دیگر نیز به فراخور قابل تقویم بودن این حق‌ها، آنها را در قالب سهم‌الشرکه^۸ یا شرط ضمن عقد یا

۱. موسوی خمینی، سید روح‌الله، **کتاب البیع**، جلد ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ ه.ق، ص ۲۱.

۲. محقق داماد، سید مصطفی، **قواعد فقه - بخش مدنی ۲**، تهران: سمت، ۱۳۷۴، ص ۱۰۶.

۳. انصاری، شیخ مرتضی، **مکاسب**، قم: دهقان، چاپ دوم، ۱۳۷۴، ص ۱۳۶.

۴. لازم به یادآوری است که علامه طباطبایی هم در اصول فلسفه و روش رئالیسم و هم در تفسیر المیزان، حق اعتباری را به امتیاز یا اختصاص معنا کرده است و در واقع تعریف علامه از حق میان امتیاز و اختصاص در نوسان است. (نبویان، سید محمود، «کالبدشکافی معنای حق نزد اندیشمندان غربی»، **فصلنامه حکومت اسلامی**، دوره ۱۳، شماره ۱، ۱۳۸۷، ص ۱۰۵).

۵. طباطبایی، محمد حسین، **اصول فلسفه و روش رئالیسم**، جلد ۲، قم: صدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۳۸.

۶. گرجی، ابوالقاسم، «رابطه حقوق و فقه»، **مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی**، شماره ۳۵، ۱۳۷۵، ص ۸۴.

۷. همان.

۸. امامی کاشانی، محمد، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، **فصلنامه رهنمون**، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱، ص ۲۰۷.

تضمین از باب حفظ مصالح عامه^۱ گنجانده‌اند و چون مالکیت را از اعتبارهای عقلانی قلمداد می‌کنند، مانعی برای «حق» دانستن حق‌های ناشی از مالکیت فکری نمی‌بینند.^۲

۱.۱.۱.۲. تمایز میان «حق» و مفاهیم مشابه

در تقسیم‌بندی «حق» و مفاهیم مشابه و نزدیک بدان، از یک جنبه در وضعیات شرعی «حق» در مقابل «حکم» قرار می‌گیرد و نوعی مجعول شرعی است. گروهی از فقیهان حق را با حکم یکسان انگاشته‌اند؛ زیرا هر دو اعتباری‌اند. در اینجا تفاوت با ملکیت نمود می‌یابد که حق و حکم به افعال تعلق دارند، ولی ملک به افعال و اعیان تعلق می‌یابد.^۳ گروهی از فقیهان نیز مانند مرحوم خوئی از این منظر حق و حکم را متحد می‌دانند که هر دو اعتباری‌اند.^۴ این تلقی نیز درست نیست، زیرا حکم بیشتر با وضعیت حقوقی نزدیک است تا حق. در نتیجه، حکم در برخی موارد می‌تواند منشأ پیدایش حق شود، مانند حق زوجه در مطالبه نفقه در اثر زوجیت و حکم شارع به پرداخت نفقه توسط زوج^۵ افزون بر آن، احکام تکلیفی در قلمروی حق قرار نمی‌گیرند و بسیار دشوار است که احکام تکلیفی از احکام موضوعه حقوق از یکدیگر تمیز داده شوند. افزون بر آن، اگر حق و حکم را بدین دلیل متحد بدانیم که حق شامل هر امر ثابتی می‌شود، آنگاه حق و ملکیت نیز باید متحد باشند، زیرا ملکیت نیز امر ثابتی است.^۶ بنابراین، «منظور از حق اقتدار و سلطنت اعتباری است که قانونگذار برای شخص در نظر گرفته و منظور از حکم یا تکلیف، وظایفی است که به صورت طلب فعل یا طلب ترک (امر و نهی) از مکلف خواسته شده است».^۷ از همین روی، فقیهانی مانند بحرالعلوم در کتاب «بلغه الفقیه»، شیخ محمد حسین غروی اصفهانی و سید محمد کاظم یزدی در حواشی خویش بر مکاسب در تفکیک «حق» و «حکم» تلاش فراوان کرده‌اند، ولی به نتیجه مشخصی دست نیافته‌اند.^۸

مسئله دیگری که در اینجا اهمیت می‌یابد، تمایز بین جواز و حق است. برخی از اندیشمندان آزادی را نوعی جواز شرعی و قانونی می‌دانند که نباید آن را به حق تعبیر نمود.^۹ آیا اگر برای فعل یا ترک فعلی جایز باشیم به مثابه این است که حق داریم یا باید این دو را از یکدیگر تفکیک نمود؟ به نظر می‌رسد که در جواز فعل و ترک فعل ما با موردی مواجهیم که به تعبیر هابز، آزادی در انجام یا عدم انجام کاری است (معنای سلبی) یا قدرت بر انجام یا عدم انجام کاری (معنای ایجابی).

۱. صافی، لطف‌الله، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱، ص ۲۰۹.

۲. فاضل لنکرانی، محمد، سید محمدحسن مرعشی و ناصر مکارم شیرازی، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱، صص ۲۱۱-۲۱۰.

۳. نبویان، سید محمود، «کالبدشکافی معنای حق در اندیشه سیاسی فقهاء شیعه»، فصلنامه حکومت/اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۴، ۱۳۸۶، ص ۵۳.

۴. همان، ص ۵۶.

۵. مرعشی، «حق و اقسام آن از دیدگاه‌های مختلف فقهی و مکاتب حقوقی»، پیشین، ص ۲۳.

۶. نبویان، پیشین، ص ۵۶.

۷. میرشمسی، فاطمه، «حضانت از دیدگاه فقه امامیه و سایر مذاهب اسلامی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۵۳، شماره ۰، ۱۳۸۰، ص ۱۵۵.

۸. ساکت، محمد حسین، حقوق‌شناسی، تهران: ثالث، چاپ دوم، ۱۳۸۷، ص ۵۳.

۹. محقق داماد، سید مصطفی، «گفتگو»، در: صرامی، سیف‌الله، حق، حکم و تکلیف: گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۶.

هابز بین حق^۱ و قانون^۲ تفاوت قائل می‌شود؛ «زیرا حق به معنی آزادی انجام فعل یا خودداری از انجام فعلی است؛ درحالی‌که قانون نفس چنان فعل یا ترک فعلی را معین و عمل بدان را الزام‌آور می‌سازد. بنابراین، قانون و حق به همان اندازه با هم تفاوت دارند که تکلیف و آزادی با هم متفاوت‌اند»^۳. اگر از منظر فقهی بدان بنگریم، این وضعیت حقوقی در حوزه اباحه قرار می‌گیرد. این اباحه یا جواز را نباید با امتیاز در حقوق خصوصی نیز اشتباه کرد و حتی در اباحه خاص نیز مانند اذن برای بردن آب یا استفاده از حق ارتزاق نیز حقی پدید نمی‌آید.^۴

۱.۱.۲. «حق» در حقوق خصوصی

باتوجه به آنچه در فقه اسلامی مورد بررسی قرار گرفت و تأثیر حقوق خصوصی از فقه اسلامی، باید توجه داشت که حق در حقوق خصوصی بیشتر در قالب امتیاز و اختیار تحلیل می‌شود. از این‌روی، نقطه ثقل امتیاز یا اختیار در حقوق خصوصی وضعیت حقوقی است.

لئون دوگی، حقوق‌دان برجسته فرانسوی، «وضعیت حقوقی» را وضعیت‌هایی می‌داند که مستقیماً از هنجارهای حقوقی ناشی می‌شوند. این «وضعیت حقوقی» عام و دائمی است و همه باید آن را به رسمیت بشناسند؛ زیرا از قانون ناشی می‌شود.^۵ وضعیت‌های حقوقی شخصی (به تعبیر دوگی) خاص و فردی هستند و وضعیت‌های قراردادی نمونه‌ای از این مقوله‌اند. اوصاف مذکور قابل انتقاد به‌نظر می‌رسند و بسیاری از حقوق‌دانان نیز آن را نادرست تعبیر کرده‌اند. در این راستا باید بین هنجار حقوقی و وضعیت حقوقی ناشی از آن تمایز قائل شد. شمول هنجار حقوقی عام است و وضعیت‌های حقوقی بسیار و مشابهی از آن ناشی می‌شوند، درحالی‌که همین وضعیت‌های حقوقی ناشی از هنجار حقوقی خاص و منوط به شرایط خاصی‌اند.^۶

وضعیت حقوقی گاه برای فرد امتیازهایی با عنوان «حق» در نظر می‌گیرد. بدیهی است که این امتیاز، توانایی ذاتی برای دارنده آن ایجاد نمی‌کند؛ اما وضعیت حقوقی ممتازی در مقایسه با وضعیت حقوقی پیشین به وی اعطا می‌کند. باید توجه داشت که این امتیاز برای دارنده آن اختیاراتی نیز به دنبال دارد که این اختیارات با اختیارات بدوی که شخص به‌موجب وضعیت حقوقی از آن بهره‌مند می‌شود، متمایز است. مصداق‌اعلا‌ی این وضعیت حقوقی ممتاز و امتیازهای ناشی از آن، مالکیت است. هنگامی که در حقوق خصوصی از مالکیت سخن به میان می‌آوریم وضعیت حقوقی مدنظر است که برای مالک امتیازهایی در مقابل دیگر افراد در نظر گرفته می‌شود. به بیان دیگر، این رابطه اعتباری است که مالک را با مال مرتبط می‌سازد و در این صورت مالک صاحب حق مالکیت است. درعین‌حال، برخی نویسندگان تلاش نموده‌اند تا حق مالکیت را از حق اختصاص تفکیک کنند؛^۷ گو اینکه گاه محور شده‌اند مالکیت را اختصاص دائم چیزی به شخصی تعریف

^۱. jus

^۲. Lex

^۳. هابز، توماس، *لویاتان*، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی، ۱۳۸۰، ص ۱۶۱.

^۴. صرامی، سیفالله، «گفت‌وگوها در مروری تحلیلی»، در: صرامی، سیفالله، حق، حکم و تکلیف: گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۳۳.

^۵. Duguit, Léon, *Leçons De Droit Public Général*, Paris: La Mémoire Du Droit, 2000, P 57.

^۶. Roubier, Paul, *Droits Subjectifs et Situations Juridiques*, Paris: Dalloz, 2005, P 2.

^۷. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، *فلسفه عمومی حقوق بر پایه اصالت عمل تئوری موازنه*، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱، صص ۲۵۶-۲۵۵.

کنند.^۱ چنان که خواهیم دید، «اختصاص» یا «تعلق» عنصر اصلی حق شخصی نیز است و نمی‌توان آن را مختص مالکیت دانست. «مال به اعتبار اثری که در رابطه حقوقی دارد مورد حکم قرار می‌گیرد و همیشه مال تعبیر عرفی از وجود حق مالی است، یعنی رابطه اعتباری که شخص را به مال مربوط می‌کند و مفهومی جدای از آن ندارد».^۲

در حالت دوم، در حقوق خصوصی برای افراد اختیار تجویز می‌شود؛ بدین صورت که با جواز قانون اختیاری برای فرد در نظر گرفته می‌شود. باید توجه داشت که در حقوق خصوصی اصل بر وجود اهلیت و به تبع آن، وجود اختیار است؛ برخلاف حقوق عمومی که اصل بر فقدان صلاحیت و به تبع آن، عدم اختیار است.^۳ حال دو پرسش مطرح می‌شود: نخست اینکه، باتوجه به اصل فوق در حقوق خصوصی، چگونه می‌توان اذعان داشت که هنجار حقوقی اختیار را ایجاد می‌کند؟ دوم اینکه، دو مفهوم حق تمتع و حق استیفا چگونه توجیه می‌شود؟

در پاسخ به پرسش نخست باید اذعان داشت که اختیاری که هنجار حقوقی برای شخص در نظر می‌گیرد، ناشی از شناسایی پیشینی وضعیت حقوقی است و این اختیار با اختیار ناشی از آزادی شخص متفاوت است. شخص حقیقی دارای دو نوع اختیار است: نخست، اختیارهایی که در عرصه حقوق خصوصی اصل بر وجود آنهاست و نیاز به تصریح قانونی ندارد، مانند اختیارهای ناشی از اصل آزادی قراردادهای ماده ۱۰ قانون مدنی که به شرط عدم مخالفت با قانون، اعمال آنها نافذ است. دوم، اختیارهایی که ناشی از وضعیت حقوقی خاص است و مستقیماً از آن ناشی می‌شود، مانند وضعیت حقوقی ناشی از وقایع حقوقی مانند نکاح یا فوت مورث که محل بحث ما در همین قسمت و مربوط به اختیارهای ناشی از آن است.

در پاسخ به پرسش دوم، ابتدا باید دانست که منظور از حق مدنی چیست؟ ماده ۹۵۹ قانون مدنی مقرر می‌کند: «هیچ‌کس نمی‌تواند به‌طور کلی حق تمتع و یا حق اجرای تمام یا قسمتی از حق‌های مدنی را از خود سلب کند». بین نویسندگان حقوق مدنی ایران در مورد تفسیر ماده مذکور و تعیین قلمروی آزادی اراده در سلب حق‌های مدنی اتفاق نظر وجود ندارد.^۴ باتوجه به سیاق ماده، می‌توان با نویسندگانی همراه بود که بر این اعتقادند قانون‌گذار در این ماده از شخصیت معنوی اشخاص حمایت کرده است؛ زیرا سلب حق تمتع یا حق اجرای تمام یا قسمتی از حق‌های مدنی متضمن ایراد خدشه به شخصیت معنوی انسان است.^۵ بنابراین، به نظر می‌رسد که حق تمتع از حق‌های مدنی به معنای اختیار در بهره‌مندی از حق‌های مدنی و به‌منزله مرز میان حقوق خصوصی و حقوق عمومی به شمار می‌رود.

۱.۲. مفهوم «حق» در حقوق عمومی

در تعریف حق در حقوق عمومی نظریه‌های گوناگونی ابراز شده است. گروهی از نویسندگان «حق» را مانند آنچه گفته

۱. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، *مجموعه محشی قانون مدنی*، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۹، ص ۳۵.

۲. کاتوزیان، ناصر، *دوره مقدماتی حقوق مدنی - اموال و مالکیت*، تهران: یلدا، ۱۳۷۴، ص ۱۴؛ امامی، سید حسن، *حقوق مدنی*، جلد ۱، تهران: اسلامیه، چاپ نهم، ۱۳۷۱، ص ۳۲.

۳. تفاوت مذکور در اصول حاکم بر حقوق خصوصی و حقوق عمومی موجب تمایز در نظم عمومی مورد نظر در این دو قلمرو نیز می‌شود. در نظم حقوقی مطلوب در حقوق خصوصی هدف ایجاد و تثبیت روابط حقوقی مطلوب و پرهیز از سوءاستفاده از حق در روابط شخصی است (خدابخشی، عبدالله، *تمایز بنیادین حقوق مدنی و حقوق کیفری*، تهران: شهر دانش، ۱۳۸۹، ص ۹۲). در این نظم حقوقی حفظ منافع خصوصی اصل و در مواردی هم به منافع عمومی پرداخته می‌شود. درحالی که در نظم حقوقی حقوق عمومی اصل منافع عمومی است و وضعیت حقوقی نیز اساساً بر مبنای منافع عمومی ایجاد و تثبیت می‌شود.

۴. ایمانیان، فریبرز، عبدالله شمس و محمد عیسی تفرشی، *تفسیر حقوق مدنی در قانون مدنی*، تهران: مدرسه علوم انسانی، ۱۳۸۲، ص ۲.

۵. همان، ص ۳.

شد از سنخ اختیار می‌دانند؛ اما به نظر آنان اختیار برای آنکه تبدیل به حق شود، باید موضوع وضعیتی ویژه شود: وضعیت حقوقی و این وضعیت حقوقی را هنجار حقوقی ایجاد می‌کند.^۱ در مجموع، به نظر آنها، حق‌های بشری اختیاراتی ضابطه‌مند است (یعنی اختیاراتی که با هنجار حقوقی به نظم درآمده باشد) که هر شخص فی‌نفسه، در روابط با اشخاص دیگر و یا با دولت دارای آنهاست.^۲ در نقد این نظر باید گفت که این پرسش همچنان باقی است که آیا هنجار حقوقی الزاماً همواره وضعیت حقوقی می‌آفریند؟ در حقوق عینی که مجموعه هنجارها و وضعیت‌های حقوقی به تعبیر دوگی است، شاید بتوان چنین نظر داد، ولی در حق‌های شخصی بی‌تردید ارتباط میان حق‌های شخصی و وضعیت‌های حقوقی ناصواب است. به‌علاوه اختیار ناشی از وضعیت حقوقی است، ولی در تعریف فوق، اختیار مفهومی پیشینی در مقایسه با وضعیت حقوقی به شمار می‌رود.

گروهی دیگر از نویسندگان، حق را «ادعایی تضمین شده می‌دانند که در جای خود بر دیگر ادعاهای هنجاری حاکم می‌شود».^۳ این تعریف از «حق» با ایرادهای زیادی مواجه می‌شود: آیا «حق» تنها در قالب ادعا مطرح می‌شود؟ ماهیت این ادعا چیست؟ ادعاهای هنجاری چیستند؟ و در نهایت آیا «حق» خود نیز ادعای هنجاری است؟ اگر تضمین حق را در قالب ادعا تنها در الزام قدرت سیاسی بدانیم، پرسش این است که مگر سایر ادعاهای هنجاری یا به تعبیر صحیح‌تر، هنجارهای حقوقی از ضمانت اجرا برخوردار نیستند؟

در تطبیق حق در حقوق خصوصی و حقوق عمومی باید اذعان داشت که «آنچه در حقوق خصوصی به‌عنوان حق مطرح می‌شود، صورت خاصی از ترخیص است که از سلطنت شخص ناشی می‌شود. اما موارد دیگری از ترخیص و اباحه نیز وجود دارد که در حوزه آزادی‌ها قرار و به لحاظ ماهیت حکم تلقی می‌شود».^۴ در حقوق عمومی، حق به معانی که پیش‌تر ذکر آن رفت، جز در مقوله «حق‌های شهروندی» وجود ندارد و فقط می‌توان از اختیار سخن گفت؛ زیرا این قانون است که صلاحیت ایجاد می‌کند و اختیار (نیز تکلیف یا وظیفه) از صلاحیت برمی‌خیزد.

۲. آثار تفاوت ماهیت «حق» در حقوق عمومی، فقه اسلامی و حقوق خصوصی

در بخش گذشته با تفاوت مفهومی «حق» در حقوق عمومی و حقوق خصوصی آشنا شدیم. دانستیم که حق در حقوق خصوصی ماهیت امتیاز دارد و این امتیاز نیز ناشی از وضعیت حقوقی است؛ بدین معنا که جنبه‌ای نهادی دارد. به دیگر سخن، حق برخاسته از یک وضعیت حقوقی است؛ یعنی نهادی که توسط هنجارهای حقوقی ایجاد شده است. این ماهیت ویژه برای «حق» آن را از «حق» در حقوق عمومی متمایز می‌کند: حقی که ناشی از شأن و منزلت انسانی وی است و بیشتر توانایی‌های وی را هدف می‌گیرد. در این بخش، به آثار این تمایز مفهومی می‌پردازیم: ابتدا، آثار این تمایز مفهومی را برای صاحب حق بررسی می‌کنیم (۲.۱) و سپس، آثار این تمایز مفهومی را در مقابل دیگران اعم از دولت و شهروندان دیگر تحلیل خواهیم نمود (۲.۲).

۱. فلسفی، هدایت‌الله، «حق، صلح و منزلت انسانی؛ تأملاتی در مفاهیم قاعده حقوقی، ارزش اخلاقی و بشریت»، مجله حقوقی بین‌المللی، دوره ۱۹، شماره ۲۶-۲۷، ۱۳۸۰، ص ۱۸.

۲. همان.

۳. راسخ، محمد، «نظریه حق»، در: جمعی از نویسندگان، حقوق بشر در جهان معاصر؛ دغدغه‌ها و دیدگاه‌های حقوق‌دانان و فقه‌های ایرانی، تهران: کمیسیون حقوق بشر اسلامی، ۱۳۸۸، ص ۲۸۳.

۴. حکمت‌نیا، پیشین، ص ۱۳۰.

۲.۱. آثار تفاوت ماهیت «حق» برای صاحب حق

آثار تفاوت ماهیت «حق» برای صاحب حق از دو جنبه اهمیت می‌یابد: نخست، مفهوم حق شخصی که نمود بارز و عینی این تفاوت در مفهوم حق در حقوق عمومی است (۲.۱.۱) و توانایی‌هایی که از تمایز «حق» و «امتياز» برای صاحب حق ایجاد می‌شود (۲.۱.۲).

۲.۱.۱. حق شخصی: نمود ماهیت «حق» در حقوق عمومی

حق‌های شخصی بدین لحاظ در فلسفه حقوق مدرن اهمیت می‌یابند که در مرکز آن هستند. مفهوم «حق شخصی» در قرن نوزدهم میلادی پدید آمد. در ایده حق‌های شخصی، از ابتدا این حق‌ها برای فرد وجود دارند و حق تنها به فرد ارتباط می‌یابد. در اینجا دارا بودن حق مطرح نیست، بلکه این حق‌ها به کیفیتی ذاتی متعلق به انسان مربوط می‌شوند.^۱ شاید نخستین نظریه‌پرداز «حقوق شخصی» گیوم اوکام^۲ باشد که حدود سال ۱۳۳۲ میلادی تعریفی صریح از حقوق شخصی ارائه نمود و به امکان جایگزینی «سلطه»^۳ مطروحه در حقوق رم با «حقوق شخصی» پرداخت. به باور وی، این جایگزینی تنها تغییر واژه‌های حقوقی نیست، بلکه ریشه در تحولی بنیادین در اساس نظم حقوقی دارد.^۴ در تعریف حق شخصی، برخی از حقوق‌دانان متمایل به آموزه سنتی اراده‌گرا^۵ گاه آن را به مثابه قدرت اراده^۶ و گاه نیز در قالب حاکمیت اراده^۷ تعریف کرده‌اند. سالی نیز این حق را نوعی «اختیار قانونی اراده» تعریف می‌کند.^۸ این درست است که در این تعریف به جای اراده ناشی از هنجارهای قانونی بر اراده آزاد و ناشی از شخصیت فرد تأکید شده است، تعریف بسیار کلی و مبهم است و برای تبیین دقیق این نوع حق‌ها به تعریفی جامع و مانع نیازمندیم. اما در تعاریف دیگر، که به نام آموزه‌های مختلط مشهورند، عموماً دو عنصر اراده و منافع با یکدیگر ترکیب شده‌اند.^۹ به رغم همه این تعاریف، به نظر می‌رسد عنصر اساسی در حق شخصی «اختصاص»^{۱۰} باشد. به عبارت دیگر، هر حق شخصی مبتنی بر ارتباط شیء یا ارزشی به فرد با تمسک به وسیله‌ای به نام «اختصاص» عینیت می‌یابد. به علاوه، دو ویژگی عمده را نیز باید برای حق شخصی برشمرد که در اعمال آن بسیار مهم می‌نماید: ویژگی درونی که شامل امکان استفاده تام از این حق در چارچوب قوانین است و ویژگی بیرونی که شامل لزوم رعایت حق شخصی توسط دیگران است.^{۱۱} هر دو ویژگی برای حقوق شخصی ضروری‌اند، ولی میزان هر یک در حقوق گوناگون متغیر است. در یکی از تقسیم‌بندی‌ها در فقه شیعه، دو نوع حق مورد نظر است: حق لی در برابر Right و حق علی در برابر Duty.

^۱ Villey, Michel, *Philosophie Du Droit*, Paris: Dalloz, 2001, P 107.

^۲ Guillaume d'Occam

^۳ Dominium

^۴ Villey, Michel, *La Formation De La Pensée Juridique Moderne*, Paris: P.U.F., Deuxième Édition, 2006, P 262.

^۵ Doctrine de la volonté

^۶ Willensmacht

^۷ Willensherrschaft

^۸ Dabin, Jean, *Le Droit Subjectif*, Paris: Dalloz, 1952, P 58.

^۹ Cotta, Sergio. "A La Recherche Du Droit Subjectif", *Archives De Philosophie Du Droit*, Volume 35, Paris: Sirey, 1990, P 84.

^{۱۰} Appartenance

^{۱۱} Del Vecchio, Giorgio, *Philosophie Du Droit*, Traduit Par: Alexis D'Aynac, Paris: Dalloz, 2004, P 325.

حق الناس حکمی است که اعمال یا اسقاط آن بر عهده انسان است و حق الله انسان اختیاری ندارد. در تمایز حق الله و حق الناس گفته‌اند که فایده حق الله عمومی است و فایده حق الناس خصوصی است. پرسش این است که آیا می‌توان حق الناس را حق شخصی تلقی نمود؟ این تلقی بسیار دشوار به نظر می‌رسد؛ چرا که حق الناس پیش از آن توسط متون فقهی تسجیل شده‌اند و شاید بهتر بتوان آن را در قالب حق عینی تحلیل نمود. درعین حال با توجه به وجود عنصر «اختصاص» در حق الناس، که به گونه‌ای بارز نمود دارد، شخصی بودن این نوع حق نیز محل تأمل است.

۲.۱.۲. تمایز «حق» و «امتیاز»

پیش از این گفته شد که در بسیاری موارد «حق» با «امتیاز» اختلاط می‌یابد. برای توضیح باید افزود که «امتیاز» ناشی از حکم یا به تعبیر حقوق غرب وضعیت حقوقی است. آنچه به عنوان تقابل حق و تکلیف در نظر گرفته می‌شود، عموماً تقابل امتیاز و تکلیف است. برای روشن شدن مطلب باید اندکی بیشتر در این تمایز غور کرد. هنگامی که حکم یا موقعیت حقوقی وجود دارد، هنجار حقوقی که این حکم یا موقعیت حقوقی را پدید آورده است یا تکلیفی است یا امتیازی یا در برگیرنده هر دو. شق دیگری هم قابل تصور و حتی مبتلا به است و آن «جواز» است. در واقع، قانون وضعیت حقوقی یا حکمی ایجاد می‌کند که نتیجه آن تکلیف، امتیاز یا جواز است. در این معنا، هنجار حقوقی حق ایجاد نمی‌کند؛ زیرا بنا به تعریفی که داشتیم حق شخصی است، بلکه وضعیت حقوقی ایجاد می‌کند که وضعیت فوق شامل امتیاز است. این امتیاز برای دارنده آن که در وضعیت حقوقی مورد بحث قرار گرفته است، سلطه به دنبال دارد. اما در «حق» الزاماً این قانون نیست که آن را به وجود می‌آورد و از همین روی نتیجه حق برخلاف امتیاز سلطه نیست، بلکه «توانایی» است. این توانایی با سلطه از نظر ماهیت حقوقی تفاوت دارد. شاید از همین روی باشد که برخی نویسندگان حق را ادعای معتبر دانسته‌اند که به نوعی این دو را با یکدیگر جمع کنند.^۱

۲.۲. آثار تفاوت ماهیت «حق» در رابطه با دیگران

۲.۲.۱. لزوم تمایز میان تضمین و تکلیف در قابلیت مطالبه حق

مهم‌ترین نتیجه‌ای که در تمایز حق در حقوق خصوصی و حقوق عمومی می‌توان بدان دست یافت، در قابلیت مطالبه است. به عنوان مقدمه ابتدا باید میان تکلیف و تضمین تفاوت قائل شد. در تضمین، ضامن تعهد مبتنی بر حفظ حق یا وضعیت حقوقی را دارد، ولی در تکلیف تعهد در مقابل دارنده حق مطرح می‌شود. بدین ترتیب، ماهیت حقوقی قابلیت مطالبه در هر دو عرصه یکسان است، تنها طرف مطالبه تفاوت دارد و به تبع آن نوع مطالبه نیز در حقوق خصوصی و حقوق عمومی تفاوت می‌یابد.

برخی از نویسندگان آزادی‌های مورد بحث در حقوق عمومی را در زمره احکام دانسته‌اند.^۲ به دیگر سخن، حق‌های شهروندی در زمره امور مباح قلمداد شده‌اند. برخی از حقوق دانان حقوق خصوصی تصور کرده‌اند که چون قابلیت مطالبه در مفهوم حقوق خصوصی در مورد حق‌های مطروحه در حقوق عمومی وجود ندارد، بنابراین مبنای این حق‌ها اباحه است. این استنباط به هیچ روی صحیح نیست و فقط به عدم شناخت مبانی حوزه عمومی مربوط می‌شود. افزون بر موارد فوق،

۱. محمودیان، محمد رفیع، *اخلاق و عدالت*، تهران: طرح نو، ۱۳۸۰، ص ۱۶۳.

۲. کاتوزیان، *فلسفه حقوق*، پیشین، ص ۱۶۲.

اباحه خود تکلیفی است که ناشی از حکم است و به نظر می‌رسد در این نظر حوزه‌های حق و تکلیف با یکدیگر اختلاط یافته باشند.

به نظر می‌رسد که در قابلیت مطالبه هم تضمین و هم تکلیف در مورد حق در حقوق خصوصی و حقوق عمومی وجود دارد. قابلیت مطالبه حق در حقوق خصوصی مبتنی بر تضمین وضعیت حقوقی و امتیاز ناشی از آن توسط دولت و تکلیف دیگران در روابط قراردادی مبتنی بر رعایت آن است. اما قابلیت مطالبه حق در حقوق عمومی پیچیده‌تر است: در برخی از حق‌ها، مانند حق‌های فردی، صرف تضمین دولت کفایت نمی‌کند و دولت موظف است از هر نقض حق جلوگیری کند. از این روی تعهد دولت تعهد به نتیجه است. در برخی دیگر از حق‌ها، مانند حق‌های اجتماعی، تضمین دولت کفایت نمی‌کند و این تضمین منوط به عوامل دیگری است و تکلیف به تحقق نسبی آنها در حد مقدرات دارد و از این روی تعهد دولت تعهد به وسیله است.

۲.۲.۲. آثار تفاوت در ماهیت «حق» بر رابطه حق - تکلیف

در بخش نخست بر این نکته تأکید نمودیم که در فقه «حق» در مقابل تکلیف قرار نمی‌گیرد، بلکه ناشی از حکم است. در توضیح بیشتر باید گفت برخی از فقها بر این اعتقادند که «حق و تکلیف هر دو ممکن است از حکم ناشی شوند، با این تفاوت که مفاد اصلی حکم تکلیف و مفاد تبعی آن حق است».^۱ در صورتی که تأمل در نصوص فقهی بیانگر آن است که حق‌های مطروحه حق‌های ناشی از حکم هستند و نمی‌توان برای آنها اصالتی قائل شد. در واقع، در این دیدگاه برای آنکه حق‌های انسانی تأمین شود یک راه بیشتر نیست و آن عمل کردن به تکالیف الهی است و لازمه عمل به تکالیف دینی رعایت حقوق انسانی است. پس در این دیدگاه حق‌هایی خارج از چارچوب دین قابل شناسایی نیست. در واقع در تفکر اسلامی، انسان آزاد ولی مسئول شناخته شده است و میزان مسئولیت انسان است که حدود آزادی او را تعیین و مشخص می‌کند.^۲ شاید بتوان اذعان داشت که در بسیاری موارد غرض اصلی در وضع «حق» لوازم تکلیفی است که به واسطه اعتبار «حق» بر عهده دیگران قرار می‌گیرد.^۳ بنابراین، «حق» در معنای اصیل فقهی خویش منشأ حکمی دارد و در مقابل حکم تکلیفی قرار می‌گیرد. به علاوه، نکته دیگر در فقه اسلامی طرفینی بودن حق‌هاست؛ بدین معنا که هیچ انسانی دارای حق یک‌طرفه نیست. اگر انسان نسبت به دیگری حقی دارد، متقابلاً او نیز در برابر این شخص از حق برخوردار است. البته گروهی نیز این طرفینی بودن را به معنای تقابل حق و تکلیف فرض نموده‌اند.^۴

اما در حقوق اسلامی، دو پرسش در مورد تکلیفی که در برابر حق قرار می‌گیرد، مطرح می‌شود: نخست اینکه آیا ماهیت تکلیف در حقوق عمومی با حقوق اسلامی یکسان است؟ و دیگر اینکه آیا در حقوق اسلامی همواره می‌توان گفت که در مقابل هر تکلیفی حق وجود دارد؟ چنین به نظر نمی‌رسد، زیرا در حقوق اسلامی، به تعبیر آستین، برخی تکالیف مطلق وجود دارند که حقی در مقابل آنها متصور نیست. در این نظام، باید توجه داشت که تکالیف مطلق بیشتر جنبه‌ای عبادی و اخلاقی دارند و کمتر به حوزه فقه خارج از مقوله عبادات راه یافته‌اند. نکته قابل توجه دیگر این است که برخی از فقها

۱. عمید زنجانی، عباسعلی، *فقه سیاسی*، جلد ۷: مبانی حقوق عمومی در اسلام، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴، ص ۱۱۹.

۲. عمید زنجانی، عباسعلی، «تاریخچه حقوق بشر در اسلام»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، دوره ۲۷، شماره ۰، ۱۳۷۰، ص ۲۷.

۳. توسلی، حسین، «تحلیل حق»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، شماره ۷، ۱۳۷۷، ص ۸۴.

۴. ورعی، سید جواد، *حقوق و وظایف*، قم: دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۱، ص ۳۱.

حق را در مقابل حکم قرار داده‌اند^۱ و به دنبال این تقسیم‌بندی، پرسش این خواهد بود که نسبت تکلیف و حکم چیست؟ آیا تکلیف اخص از حکم است یا نسبت تساوی بین آنها وجود دارد؟ به نظر می‌رسد که در هر حال، تکلیف همواره ناشی از حکم است و از این روی، نسبت میان آنها تساوی است.

در مقابل، در حقوق غرب، از زمان انقلاب کبیر فرانسه، حق به صورت خودکار تکلیف هم به دنبال داشت و از دیدگاه فرانسویان لزومی به ذکر آنها نبود.^۲ کانت بین تکالیف تفکیک قائل می‌شود و آنها در دو گروه تکالیف ناشی از حق یعنی تکلیفی که قانونگذاری خارجی (برونی) برای آن ممکن است و تکالیف ناشی از فضیلت که چنین چیزی برای آنها ممکن نیست، تقسیم می‌کند.^۳ این اندیشمند دو نوع تکلیف را به صورت کامل و ناقص در برابر انسانیت در نظر می‌گیرد که بدیهی است در برابر حق شخصی معینی نیست. کانت آزادی را در عمل کردن به تکلیف، در مفهوم موسع آن، می‌داند. امروزه، این جمله متناقض‌نما به نظر می‌رسد؛ زیرا مفهومی که از تکلیف وجود دارد با مفهوم کانت تفاوت دارد. هگل نیز مانند کانت آزادی را در رشد و شکوفایی وجدان فردی می‌بیند و می‌گوید تکلیف محدودیتی برای تمایلات طبیعی یا خودسرانه ما به نظر می‌رسد، ولی در عمل به تکلیف است که انسان به آزادی محتوایی خویش دست می‌یابد. تأکید بر این معنای تکلیف امتیازی است که به نظر هگل به کانت و نظریه او تعلق می‌گیرد.^۴ پس به عقیده هگل، عمل به تکلیف به خاطر خود تکلیف بسیار پیشرفته‌تر از تصور آزادی منفی به معنای عمل به دلخواه خویش است. البته هگل به درستی این خرده را بر کانت می‌گیرد که مشخص نکرده است این تکالیف چیستند.^۵

اندیشمندان معاصر مانند هارت اصلاً به وجود تکلیف در برابر «حق» اشاره‌ای ندارند و برخلاف حقوق اسلامی آن را از عناصر «حق» قلمداد نمی‌کنند. در مقابل، برخی از اندیشمندان مانند آستین بین تکالیف نیز تمایز قائل شده‌اند: برخی از تکالیف مطلق‌اند، بدین معنا که حقی در برابر آنها وجود ندارد، مانند تکالیف انسان در برابر خدا و تکالیف نسبی که در تقابل با حقوق هستند. در مناقشه تقابل حق و تکلیف، گروهی از اندیشمندان نیز مانند هوفلد آمریکایی برخلاف آستین بین انواع حق تفکیک قائل شدند و در نتیجه این تفکیک تکلیف نیز در مقابل همه حق‌ها قرار نمی‌گرفت. حق در حقوق خصوصی در قالب‌های حق - ادعا و حق - قدرت می‌گنجد، زیرا همواره حق در مقابل تکلیف قرار دارد. اما حق در حقوق عمومی و حقوق بشر بیشتر در دو قالب حق - آزادی و حق - مصونیت تحلیل می‌شود.

نتیجه‌گیری

در فقه اسلامی، بیشتر آموزه‌ها به صور گوناگون «حق» را با مالکیت مرتبط می‌سازند. این امر قرار گرفتن حق در قلمروی حقوق عینی را به دنبال دارد؛ هر چند که برخی از نحله‌های فقهی مانند مکتب فقهی شیخ انصاری و امام خمینی (ره) را باید از برداشت فوق تفکیک نمود؛ زیرا آنان رابطه‌ای اعتباری را حتی برای مالکیت نیز مراد نموده‌اند و در نتیجه برای سایر حق‌ها نیز می‌توان از این وحدت ملاک بهره برد. در واقع، مفهوم رابطه اعتباری در «حق» می‌تواند به نضج مفهوم «حق شخصی» در حقوق اسلامی یاری رساند. در حقوق خصوصی، «حق» بیشتر به عنوان «امتیاز» مطرح می‌شود؛

۱. میراحمدی‌زاده، مصطفی، *رابطه فقه و حقوق*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۰، ص ۲۵.

۲. Tallineau, Lucile. "Des droits et des devoirs", *Frontières du droit, critique des droits – Billets d'humeur en l'honneur de Danièle Lochak*, Paris: L.G.D.J., 2007, P 201.

۳. کانت، امانوئل، *فلسفه حقوق*، ترجمه منوچهر صانعی دره‌بیدی، تهران: نقش و نگار، ۱۳۸۰، ص ۷۶.

۴. سینگر، پیتر، *هگل*، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: طرح نو، ۱۳۷۹، ص ۷۳.

۵. همان، ص ۷۴.

امتیازی که ناشی از وضعیت حقوقی است و از این روی بیشتر صبغه‌ای نهادی می‌یابد. در مقابل، در حقوق عمومی چنین نیست و حق بیشتر به شأن و منزلت انسانی و توانایی‌های ناشی از آن مربوط می‌شود. باتوجه به آنچه گفته شد، اکنون می‌توان به پرسشی که در پیش‌گفتار مطرح شد، پاسخ گفت. ماهیت «حق» از جهات گوناگون در حقوق خصوصی با حقوق عمومی تفاوت می‌یابد. در حقوق عمومی، مفهوم «حق» از همان ابتدا از مالکیت و امتیاز فاصله گرفت و روند شخصی شدن آن در حقوق طبیعی ادامه یافت. با فرایند فردگرایی کاملاً از مفهوم سنتی خویش فاصله گرفت. این مفهوم جدید از «حق» آثار و توالی به دنبال داشت که مهم‌ترین آنها در بخش دوم مورد بررسی قرار گرفتند. در این مقوله، اهمیت روزافزون «حق شخصی»، به رغم مخالفت اندیشمندانی چون دوگی، کاملاً بر مفهوم «حق» در حقوق عمومی سیطره یافت. اثر مهم این مفهوم اهمیت یافتن صاحب حق به جای موضوع حق است و همین امر موجب تمایز پارادایم «حق» در گفتمان حقوق عمومی با پارادایم مشابه در گفتمان حقوق خصوصی می‌شود؛ زیرا گفتمان اخیر گفتمانی نهادی است؛ یعنی به حفظ وضعیت حقوقی و امتیاز ناشی از آن اختصاص دارد و گفتمان حقوق عمومی، در مقوله حق‌های شهروندی، گفتمانی شخصی است که صاحب حق‌های مذکور در آن اهمیت می‌یابند. تفاوت پارادایمی و گفتمانی فوق آثار دیگری نیز بر جای می‌گذارند که نمود بارز آنها در قابلیت مطالبه و رابطه با تکلیف است. در قابلیت مطالبه «حق»، شرایط و نوع مطالبه براساس تکلیف و تضمین دولت و دیگر شهروندان در حقوق عمومی و خصوصی کاملاً متفاوت است. در رابطه «حق» و «تکلیف» نیز در حقوق عمومی رابطه‌ای با مختصات نوین و نه الزاماً متقابل را میان «حق» و «تکلیف» شاهد هستیم.

منابع

فارسی

کتاب

۱. امامی، سید حسن، **حقوق مدنی**، جلد ۱، تهران: اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۷۱.
۲. ایمانیان، فریبرز، عبدالله شمس و محمد عیسی تفرشی، **تفسیر حقوق مدنی در قانون مدنی**، تهران: مدرسه علوم انسانی، ۱۳۸۲.
۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، **حقوق اموال**، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰.
۴. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، **فلسفه عمومی حقوق بر پایه اصالت عمل تئوری موازنه**، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱.
۵. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، **مجموعه محشی قانون مدنی**، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۹.
۶. حکمت‌نیا، محمود، **مبانی مالکیت فکری**، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۷. خدابخشی، عبدالله، **تمایز بنیادین حقوق مدنی و حقوق کیفری**، تهران: شهر دانش، ۱۳۸۹.
۸. ساکت، محمد حسین، **حقوق‌شناسی**، تهران: ثالث، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۹. سینگر، پیتر، **هگل**، ترجمه عزت الله فولادوند، تهران: طرح نو، ۱۳۷۹.
۱۰. طباطبائی، محمد حسین، **اصول فلسفه و روش رئالیسم**، جلد ۲، قم: صدرا، ۱۳۶۳.
۱۱. عمید زنجانی، عباسعلی، **فقه سیاسی**، جلد ۷: مبانی حقوق عمومی در اسلام، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴.
۱۲. قربان‌نیا، ناصر، **حقوق بشر و حقوق بشر دوستانه**، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.
۱۳. قنوتی، جلیل، سید حسن وحدتی شبیری و ابراهیم عبدی پور، زیر نظر سید مصطفی محقق داماد، **حقوق قراردادها در فقه امامیه**، جلد ۱، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
۱۴. کاتوزیان، ناصر، **دوره مقدماتی حقوق مدنی - اموال و مالکیت**، تهران: یلدا، ۱۳۷۴.

۱۵. کاتوزیان، ناصر، **فلسفه حقوق**، جلد ۳، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۷.
۱۶. کانت، امانوئل، **فلسفه حقوق**، ترجمه منوچهر صانعی دره‌بیدی، تهران: نقش و نگار، ۱۳۸۰.
۱۷. محقق داماد، سید مصطفی، **قواعد فقه - بخش مدنی ۲**، تهران: سمت، ۱۳۷۴.
۱۸. محمودیان، محمد رفیع، **اخلاق و عدالت**، تهران: طرح نو، ۱۳۸۰.
۱۹. موسویان، سید ابوالفضل، **ماهیت حق**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) / عروج، ۱۳۸۲.
۲۰. میراحمدی‌زاده، مصطفی، **رابطه فقه و حقوق**، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۰.
۲۱. هابز، توماس، **لویاتان**، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی، ۱۳۸۰.
۲۲. ورعی، سیدجواد، **حقوق و وظایف**، قم: دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۱.

مقاله

۲۳. امامی کاشانی، محمد، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱.
۲۴. توسلی، حسین، «تحلیل حق»، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۷، ۱۳۷۷.
۲۵. راسخ، محمد، «نظریه حق»، در: جمعی از نویسندگان، **حقوق بشر در جهان معاصر: دغدغه‌ها و دیدگاه‌های حقوقدانان و فقهایی ایرانی**، تهران: کمیسیون حقوق بشر اسلامی، ۱۳۸۸.
۲۶. صافی، لطف‌الله، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱.
۲۷. صرامی، سیفالله، «گفت‌وگوها در مروری تحلیلی»، در: صرامی، سیفالله، **حق، حکم و تکلیف: گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه**، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۲۸. صفری، نعمت‌الله، «رساله حق و حکم و شرح حال شیخ محمد هادی تهرانی»، فصلنامه نامه مفید، شماره ۴، ۱۳۷۴، صص ۱۳۷-۱۷۸.
۲۹. عمید زنجانی، عباسعلی، «تاریخچه حقوق بشر در اسلام»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۲۷، شماره ۰، ۱۳۷۰، صص ۲۵-۴۱.
۳۰. فاضل لنکرانی، محمد، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱.
۳۱. فلسفی، هدایت‌الله، «حق، صلح و منزلت انسانی؛ تأملاتی در مفاهیم قاعده حقوقی، ارزش اخلاقی و بشریت»، مجله حقوقی بین‌المللی، دوره ۱۹، شماره ۲۶-۲۷، ۱۳۸۰، صص ۵-۱۳. Doi: 10.22066/cilamag.2002.18073
۳۲. گرجی، ابوالقاسم، «رابطه حقوق و فقه»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۴۵، ۱۳۷۵، صص ۷۱-۸۷.
۳۳. گرجی، ابوالقاسم، «مالیکت در اسلام»، در: گرجی، ابوالقاسم، **مقالات حقوقی**، جلد ۲، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
۳۴. گرجی، ابوالقاسم، «مشروعیت حق و حکم آن با تأکید بر حق معنوی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۲۹، شماره ۰، ۱۳۷۲، صص ۱۲۱-۱۳۲.
۳۵. محقق داماد، سید مصطفی، «گفت‌گو»، در: صرامی، سیفالله، **حق، حکم و تکلیف: گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه**، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۳۶. محقق داماد، سید مصطفی، «مفاد شرط فعل مالی ضمن عقد در حقوق اسلامی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی: یادنامه شادروان دکتر سید مهدی شهیدی، ۱۳۸۴، صص ۸۵-۱۱۴.
۳۷. مرعشی، سید محمد حسن، «حق و اقسام آن از دیدگاه‌های مختلف فقهی و مکاتب حقوقی»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۵۸، شماره ۱۰، ۱۳۷۳، صص ۱۹-۲۶.
۳۸. مرعشی، سید محمد حسن، «نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری»، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، **نظر پیرامون حقوق مالکیت‌های فکری**، فصلنامه رهنمون، شماره ۳-۲، ۱۳۷۱.

۴۰. مولوی قلاچی، محمد، «اسقاط حقی که هنوز ایجاد نشده است»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، شماره ۴۷، ۱۳۷۹، صص ۹۱-۱۰۸.
۴۱. میرشمسی، فاطمه، «حضانت از دیدگاه فقه امامیه و سایر مذاهب اسلامی»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، دوره ۵۳، شماره ۰، ۱۳۸۰، صص ۱۷۰-۱۵۱.
۴۲. نبویان، سید محمود، «کالبدشکافی معنای حق در اندیشه سیاسی فقهاء شیعه»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، دوره ۱۲، شماره ۴، ۱۳۸۶، صص ۶۶-۳۷.
۴۳. نبویان، سید محمود، «کالبدشکافی معنای حق نزد اندیشمندان غربی»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، دوره ۱۳، شماره ۱، ۱۳۸۷، صص ۱۰۵-۱۳۵.

عربی

کتاب

۴۴. انصاری، شیخ مرتضی، *مکاسب*، قم: دهاقانی، چاپ دوم، ۱۳۷۴.
۴۵. موسوی خمینی، سید روح‌الله، *کتاب البیع*، جلد ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ ه.ق.

References

Books

1. Amid Zanjani, Abbas-Ali, *Political Jurisprudence*, Volume 7: *Foundations Of Public Law in Islam*, Tehran: Amir Kabir, 2005. (In Persia)
2. Ansari, Sheikh Morteza, *Makaseb*, Qom: Dehaghani, Second Edition, 1995. (In Arabic)
3. Dabin, Jean, *Subjective Law*, Paris: Dalloz, 1952. (In French)
4. Del Vecchio, Giorgio, *Philosophy of Law*, Translated by: Alexis D'Aynac, Paris: Dalloz, 2004. (In French)
5. Duguit, Léon, *Lessons in General Public Law*, Paris: The Memory of Law, 2000. (In French)
6. Emami, Sayyed Hassan, *Civil Law*, Volume 1, Tehran: Eslamic, Ninth Edition, 1992. (In Persian)
7. Ghanavati, Jalil, Sayyed Hassan Vahdati Shobayri and Ebrahim Abdi-Pour, Under Supervision of Sayyed Mostafa Mohaghegh Damad, *Contract Law In Imamiyya Jurisprudence*, Volume 1, Tehran: Samt, 2000. (In Persian)
8. Ghorban-Nia, Nasser, *Human Rights And Humanitarian Rights*, Tehran: Institute For Islamic Culture And Thought, 2008. (In Persian)
9. Hekmat-Nia, Mahmoud, *Foundations Of Intellectual Property*, Qom: Institute For Islamic Culture And Thought, Second Edition, 2008. (In Persian)
10. Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Translated By: Hossein Bashiriyeh, Tehran: Nay Publishing, 2001. (In Persian)
11. Imanian, Fariborz, Abdollah Shams and Mohammad Isa Tafreshi, *Interpretation of Civil Rights in The Civil Code*, Tehran: School of Humanities, 2003. (In Persian)
12. Ja'fari Langroudi, Mohammad Ja'far, *Annotated Collection Of The Civil Code*, Tehran: Ganj-e-Danesh, 2000. (In Persian)
13. Ja'fari Langroudi, Mohammad Ja'far, *General Philosophy Of Law Based On Pragmatism: Theory Of Equilibrium*, Tehran: Ganj-e-Danesh, 2002. (In Persian)

14. Ja'fari Langroudi, Mohammad Ja'far, *Property Law*, Tehran: Ganj-e-Danesh, 1991. (In Persian)
15. Kant, Immanuel, *Philosophy Of Law*, Translated By: Manouchehr Sane'ei Darreh Bidi, Tehran: Naghsh-o-Negar, 2001. (In Persian)
16. Katouzian, Nasser, *Introductory Course Of Civil Law: Property And Ownership*, Tehran: Yalda, 1995. (In Persian)
17. Katouzian, Nasser, *Philosophy Of Law*, Volume 3, Tehran: Ganj-e-Danesh, 1998. (In Persian)
18. Khodabakhshi, Abdollah, *The Fundamental Distinction Between Civil Law And Criminal Law*, Tehran: Shahr-e-Danesh, 2010. (In Persian)
19. Mahmoudian, Mohammad Rafi', *Ethics And Justice*, Tehran: New Design, 2001. (In Persian)
20. Mirahmadi Zadeh, Mostafa, *The Relationship between Jurisprudence and Law*, Qom: Islamic Propaganda Office of the Seminary, 2001.
21. Mohaghegh Damad, Sayyed Mostafa, *Rules Of Jurisprudence: Civil Section 2*, Tehran: Samt, 1995. (In Persian)
22. Mousavi Khomeini, Sayyed Ruhollah, *Book of Sale*, Volume 1, Qom: Islamic Publishing Institute, 1994. (In Arabic)
23. Mousavian, Sayyed Abolfazl, *The Nature Of Right*, Tehran: Institute for Compilation and Publication Of Imam Khomeini's Works / Orouj, 2003. (In Persian)
24. Roubier, Paul, *Subjective Rights and Legal Situations*, Paris: Dalloz, 2005. (In French)
25. Saket, Mohammad Hossein, *Legal Studies*, Tehran: Sales, Second Edition, 2008. (In Persian)
26. Singer, Peter, *Hegel*, Translated By: Ezzatollah Fooladvand, Tehran: New Design, 2000. (In Persian)
27. Tabataba'ei, Mohammad Hossein, *The Principles Of Philosophy And The Method Of Realism*, Volume 2, Qom: Sadra, 1984. (In Persian)
28. Var'ei, Sayyed Javad, *Rights And Duties*, Qom: Secretariat Of The Assembly Of Experts Leadership, 2002. (In Persian)
29. Villey, Michel, *Philosophy of Law*, Paris: Dalloz, 2001. (In French)
30. Villey, Michel, *The Formation of Modern Legal Thought*, Paris: P.U.F., Second Edition, 2006. (In French)

Articles

31. Amid Zanjani, Abbas-Ali, "The History Of Human Rights In Islam", *The Faculty of Law and Political Science Journal*, Volume 27, Issue 0, 1991, PP 25-41. (In Persian)
32. Ben Achour, Yadh, "Islam and Human Rights: The Conflict of Interpretations", In: Luchaire, François. *A Republican in the Service of the Republic*, Paris: Sorbonne, 2005, PP 63-83. (In French)
33. Cotta, Sergio. "In Search of Subjective Rights", *Archives of Philosophy of Law*, Volume 35, Paris: Sirey, 1990. (In French)
34. Emami Kashani, Mohammad, "Opinion on Intellectual Property Rights", *Rahnamoun Quarterly*, Issues 2-3, 1992. (In Persian)

35. Falsafi, Hedayatollah, "Right, Peace, And Human Dignity: Reflections On The Concepts Of Legal Rule, Moral Value, And Humanity", *International Law Review Quarterly*, Volume 19, Issues 26-27, 2001, PP 5-30. (In Persian) Doi: 10.22066/cilamag.2002.180
36. Fazel Lankarani, Mohammad, "Opinion on Intellectual Property Rights", *Rahnamoun Quarterly*, Issues 2-3, 1992. (In Persian)
37. Gorji, Abolghasem, "Ownership In Islam", In: Gorji, Abolghasem, *Legal Essays*, Volume 2, Tehran: University of Tehran, 1990. (In Persian)
38. Gorji, Abolghasem, "The Legitimacy of Right and Its Rule With Emphasis on Moral Right", *The Faculty of Law and Political Science Journal*, Volume 29, Issue 0, 1993, PP 121-132. (In Persian)
39. Gorji, Abolghasem, "The Relationship Between Law and Jurisprudence", *The Faculty of Law and Political Science Journal*, Issue 35, 1996, PP 71-87. (In Persian)
40. Gutmann, Daniel. "Subjective Right", In: Alland, Denis. *Dictionary of Legal Culture*, Paris: Lamy/P.U.F., 2003. (In French)
41. Makarem Shirazi, Nasser, "Opinion on Intellectual Property Rights", *Rahnamoun Quarterly*, Issues 2-3, 1992. (In Persian)
42. Mar'ashi, Sayyed Mohammad Hassan, "Opinion on Intellectual Property Rights", *Rahnamoun Quarterly*, Issues 2-3, 1992. (In Persian)
43. Mar'ashi, Sayyed Mohammad Hassan, "Right and Its Divisions From The Perspective of Different Jurisprudential Views and Legal Schools", *Judiciary Law Journal*, Volume 58, Issue 10, 1994, PP 19-26. (In Persian)
44. Mirshamsi, Fatemeh, "Custody From The Perspective of Imamiyeh Jurisprudence and Other Islamic Schools", *The Faculty of Law and Political Science Journal*, Volume 53, Issue 0, 2001, PP 151-170. (In Persian)
45. Mohaghegh Damad, Sayyed Mostafa, "Dialogue", In: Sarami, Seyfollah, *Right, Ruling, and Duty: A Conversation with a Group of Seminary and University Professors*, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, 2006. (In Persian)
46. Mohaghegh Damad, Sayyed Mostafa, "The Provisions of the Financial Transaction Clause in the Contract in Islamic Law", *Legal Research Quarterly: Memorial Volume For The Late Dr. Sayyed Mehdi Shahidi*, 2005, PP 85-114. (In Persian)
47. Molavi Ghalaychi, Mohammad, "Abandonment of a Right That Has Not Yet Come Into Existence", *The Faculty of Law and Political Science Journal*, Issue 47, 2000, PP 91-108. (In Persian)
48. Nabavian, Sayyed Mahmoud, "Anatomy of The Meaning of Right Among Western Thinkers", *Islamic Government Quarterly*, Volume 13, Issue 1, 2008, PP 105-135. (In Persian)
49. Nabavian, Sayyed Mahmoud, "Anatomy of The Meaning of Right in The Political Thought of Shi'e Jurists", *Islamic Government Quarterly*, Volume 12, Issue 4, 2007, PP 37-66. (In Persian)
50. Rasekh, Mohammad, "Theory of Right", In: a Group of Authors, *Human Rights in The Contemporary World; Concerns and Views of Iranian Jurists and Islamic Jurists*, Tehran: Islamic Human Rights Commission, 2009. (In Persian)
51. Renaud, Alain. "Etat De Droit et Sujet De Droit", *Notebooks of Political and Legal Philosophy*, Issue 24, 1993. (In French)

52. Safari, Ne'matollah, "The Treatise on Right and Rule and The Biography of Sheikh Mohammad Hadi Tehrani", *Mofid Letter Quarterly*, Issue 4, 1995, PP 137-178. (In Persian)
53. Safi, Lotfollah, "Opinion on Intellectual Property Rights", *Rahnamoun Quarterly*, Issues 2-3, 1992. (In Persian)
54. Sarami, Seyfollah, "Dialogues in an Analytical Review", In: Sarami, Seyfollah, *Right, Ruling, and Duty: A Conversation with a Group of Seminary and University Professors*, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, 2006. (In Persian)
55. Tallineau, Lucile. "Rights and duties", *Frontiers of Law, Critique of Rights – Mood Pieces in Honor of Danièle Lochak*, Paris: L.G.D.J., 2007. (In French)
56. Tavassoli, Hossein, "Analysis of Right", *Islamic Government Quarterly*, Issue 7, 1998. (In Persian)

*This page is intentionally
left blank.*